

Ephesos'da Vedium Gymnasium'u ve Anadolu Hamam-Gymnasium'larının Kimlik Sorunu

Fikret K. Yegül

Martin Steskal and Martino La Torre, *Das Vediumgymnasium in Ephesos*. Gerhard Forstenpointner, Alfred Galik, Sabine Lädstätter, Matthias Pfisterer, Georg A. Plattner, Roman Sauer, Veronika Scheibelreiter, Hans Taeuber, Johannes Walter, Gerald E. Weissengruber, Stefan Zohmann. Vienna: 2008. Verlag Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2 cilt. Textband: 324 sayfa, 34 resim; Tafelband: 417 tablo (*Forschungen in Ephesos*, XIV/1). ISBN 978-3-7001-3950-8.

Burada ele aldığımız iki ciltlik kitabın adının “Vedium Hamamları” veya “Vedium Hamam-Gymnasium'u” değil de “Vedium Gymnasium'u” olmasının nedeni bilim ve arkeoloji dünyasında “yazı”nın sağladığı delillere gözümüzün gördüğü gerçekten daha fazla güvenmemizden kaynaklanmaktadır. Ephesos'da “Vedium Gymnasium'u” denilen ve 12.000 metrekaresi aşkın tüm alanının en az üçte ikisinin yüksek beton tonozlarla örtülü, ışık dolu, devasa mekânli; fevkalade bir yapı geometrisini yansıtan girift planlı; binlerce küçük ayağın (*pilae*) taşıdığı ve iki düzine külhanla ısıtılan iki hektarlık tabanlı; onlarca çeşme, kurna ve yüzme havuzunu içeren binanın bir mega-hamamdan başka ne olduğu düşünülebilir? Yine de gözümüzün önündeki bu gerçek, binayı açık seçik “gymnasion” (γυμνάσιον) olarak adlandıran Yunanca bir yazıtın antik otoritesi karşısında buharlaşıyor! Doğruyu

söylemek gerekirse, tek el ile zor kaldırılan bu iki ciltlik yayının ana yazarları olan M. Steskal ve M. La Torre, bu görkemli binanın ve Ephesos'daki diğer benzerlerinin (Liman, Tiyatro ve Doğu Hamamları) ana termal fonksiyonunu vurgulamaktan kaçınmıyorlar; hatta “gymnasium” fikrine devamlı olarak sadık kalsalar da, bu yapı komplekslerinin gerçekte Anadolu'nun öz malı olan “hamam-gymnasium” tipinin örnekleri arasında olduğunu da biliyorlar.

Anadolu'da ve Batı'da yazılı metinlerde ve yazıtlarda “gymnasion” ve “balaneion” (hamam) sözcüklerinin karışık hatta çelişkili kullanılması ender bir durum değildir; hatta kimi zaman bu sözcükler bir arada aynı binayı ta-

nımlamak için bile kullanılırlar.¹ Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu'da "gymnasion" genelde hamam anlamında kullanılır ve "hamam-gymnasium" olarak adlandırdığımız Anadolu'nun bu yeni mimari tipi alçak ve ahşap çatılı mekânların çevrelediği sütunlu ve revaklı bir avlu ve bu avlunun bağlandığı kalın duvarlı, tonozlu, ana hamam bloğundan oluşur: Bu gerçekten hamam ile *gymnasium*'un birleşimidir. Fakat asıl bilmek istediğimiz konu, Hellenistik Dönem'in *gymnasium* ve *palaestra*'ları ile eş mimarisi olan bu sütunlu avlunun nasıl kullanıldığıdır. Bütün yazılı kaynaklara göre, Roma Hamamları'nın değişmez bir parçası olan "palaestra"ların müşterilerin sıcak hama ma girmeden önce geleneksel olarak yaptıkları hafif jimnastik ve oyunların mekânı olduğu kuşkusuzdur. Ancak, bu *palaestra*'lar (belki günün değişik zamanlarında) tipik bir Yunan *gymnasium*'u gibi toplumun eğitim ve atletik gereksinimlerini karşılayan kurumlar olarak da kullanılmakta mıdır? Asıl bu sorunun, yani Anadolu hamam-gymnasium'unun kimlik sorununun üzerinde durulmaya değer olduğuna inanıyorum. Büyük bir olasılıkla, hamam-gymnasium kompleksleri mimari ve sosyal fonksiyonları açısından hem hamam hem *gymnasium* işlevini birleştirebilen "özel" kuruluşlardır. Başından beri fonksiyonları yer yer çakışan ama zaman içinde birbirlerine yaklaşan antik devrin bu iki kurumunun birleşmelerinin en olgun ve görkemli örnek-

leri Roma İmparatorluk Dönemi'nde gerçekleşecektir.²

Antik çağın Yunan ve Roma görüş çerçevesi içinde yer alan Doğu'nun "gymnasium" ve Batı'nın "hamam" geleneğinin zaman içinde birbirlerine yaklaşımları mimari dışında kültürel boyutları bakımından da son derece ilginç bir gelişmeyi gösterir. İtalya'da tapınak mimarisinin uzun gelişiminde Yunan tipi planların Etrüsk gelenekleri ile birleşmelerinde olduğu gibi, bu tip kültürel ve sanatsal asimilasyon örnekleri çoktur. *Gymnasium* ve *bala-neion*'un kendi köklerinden çıkarak yaklaşımlarını ve özdeşleşmelerini içeren bu değişim yolculuğu ne yazık ki pek bilinmez veya önemsenmez. Belki her anlamı ile yeni ve özgün hamam-gymnasium tipinin doğuşuna ve dokusuna olan ilgisizliğimiz, bu büyük yapıları bize ulaştıran tam ve detaylı yayınların çok az oluşundandır. Eğer bu varsayım doğruysa, Avusturya Arkeoloji Enstitüsü yönetimi altında Steskal ve La Torre'nin Veditus Hamam-Gymnasium'unu yayınlamış olmaları özellikle önemlidir.

Beton duvarları ve tonozlarının yüksekliği 15-25 metreye yaklaşan ve şimdi 5-6 metre derinliğinde moloz yığınları altında gömülü büyük hamamlar Roma dünyasının en devasa yapıları

¹ F. Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity* (1992) 23-4, 250-01; J. B. Ward-Perkins, *Roman Imperial Architecture* (1981) 292.

² Modern kaynaklarda "hamam-gymnasium" teriminin ilk kullanıldığı yer: F. K. Yegül, "The Bath-Gymnasium Complex in Asia Minor during the Imperial Roman Age", Doktora Tezi, Harvard University 1975, 77-8. Ayrıca bkz. F. Yegül, *Bathing in the Roman World* (2009) 154-8.

arasındadır. Bunların kazılarının ve yayınlarının –birkaç sondaj ve kısa yıllık rapor dışında– arkeologlara korkulu rüyalar gördürdüğü doğrudur. Örneğin, Sardes İmparatorluk Hamam-Gymnasium'unun (her ne kadar son yayını gerçekleşmiş olsa bile) ancak yarısından azı gün ışığına çıkarılmıştır. Ephesos, Menderes Magnesia'sı, Aizanoi, Alexandria Troas, Ancyra, Aphrodisias ve Perge'deki diğer hamam-gymnasium'lar da ancak kısmen kazılmış ve kısmen yayınlanmıştır (Plan 1-2; Res. 1).³

Vedius Hamam-Gymnasium'unda ilk kazılar 1927-29 yıllarında J. Keil ve mimar M. Theuer tarafından yapılır ve binanın yarısından fazlası açılır.⁴ Yapıdaki geniş su ve ısıtma tesislerinin bulunmasından sonra, Keil 1927'de bunun bir hamam olduğunu anlar, ancak belki de binanın kent *stadium*'una yakınlığından dolayı 'Stadium Hamamları' olarak niteler. Fakat bu doğru görüş, 1927 ve 1928 yıllarında çıkan ve binayı "gymnasion" olarak tanımlayan ve yaptırımları M. Claudius P. Vedius Antonius Phaedrus Sabinianus ve eşi Flavia Papiana olarak belirleyen yazıtların kuvvetiyle "düzeltir (!)" (İvE 431 ve İvE 438). M.S. 147-49 yıllarına tarihlenen yapı, Tanrıça Artemis ve İmparator Antoninus Pius'a adanmıştır. Zengin, köklü ve politik ilişkileri gelişmiş Ephesos'lu bir aileden gelen Vedius

ve eşi aynı zamanda İmparator Antoninus Pius ve ailesinin dostlarıdır.⁵ Yapı kompleksinde İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, 1953-58 arasında kısıtlı bazı kazılar ve restorasyon çalışmaları yapılır. Ephesos'un diğer hamam-gymnasium'ları ile beraber Vedius Gymnasium'unu da yayına hazırlayan başkan F. Miltner'in 1959'daki ölümü bu önemli çalışmayı durdurur.⁶ Kırk yıllık bir duraklamadan sonra proje 2000 yılında Ephesos kazıları başkanı F. Krinzing'er'in desteği ile canlandırılır. Steskal ve La Torre'nin yönettiği ve on iki uzman ve bilim adamının katılımı ile 2000-2005 arası yapılan çalışmalar binanın arkeolojik ve mimari olarak incelenmesini ve dokümantasyonunu içermektedir. Ayrıca 20 kadar yeni sondaj ve stratigrafi çalışmaları yapının M.S. 2. yüzyılın başları ve ortaları arasında yapımına başladığını, M.S. 5. yüzyılın başlarında tek ve önemli bir restorasyon geçirdiğini, ve aynı yüzyılın sonlarında orijinal amaçla kullanımının sona erdiğini gösterir. Zaman içinde harap olan, yıkılan binanın tonozlu mekânları birkaç asır daha çeşitli *ad hoc* gruplarca barınak olarak kullanılır.

Bu tipik ve oldukça iyi korunmuş durumdaki hamam-gymnasium'da yapılan çalışmaların sonuçlarını içeren

³ F. K. Yegül, *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis* (1986) (Archaeological Exploration of Sardis, Report 3).

⁴ Vedius Hamam-Gymnasium'u yıllık kazı raporları için: J. Keil, *JAOI*, 1929-1933; Ayrıca bkz. J. Keil, *Führer durch Ephesos* (1957) 56-61.

⁵ M. Steskal, "Zur den Stiftungen des M. Claudius P. Vedius Antoninus Phaedrus Sabinianus und ihrem Echo in Ephesos", *Tyche* 16, 2001, 177-88.

⁶ F. Miltner, *ÖJb* 42, 1955, Beibl., 23-8; F. Miltner, *Ephesos. Stadt der Artemis und des Johannes* (1958) 58-68.

iki mini-folyo cilt (39 x 30 cm) artık önümüzdedir. Birinci cilt metni; ikincisi ise tarihi ve yeni fotoğrafları; seramik ve cam profillerini; teknik cetvelleri, grafikleri ve stratigrafi detaylarını içermektedir; ancak en önemlisi mimar La Torre'nin binayı olduğu gibi ve restorasyon yaparak gösteren bir dizi şahane çizimidir. Bunların çoğunluğu geleneksel, detaylı ve artık pek az genç mimarın yapabildiği gerçek "el çizimleri"dir. Bazıları ise bilgisayar yardımıyla yapılan rekonstrüksiyonlardır. Kendisi ile aynı mimari ilgileri paylaştığım için bu hassas ve güzel çizimlerin ne kadar emek ve sanat içerdiğini ve böyle bir yayının içinde başlı başına değer taşıdığını vurgulamak isterim. Birinci cilt binanın salt arkeolojik-mimari verilerini, betimlemelerini, yorumlarını, değerlendirmelerini kapsamakta; ayrıca ayrıntılı malzeme kataloglarını da içine alan on bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm binanın mimari ve arkeolojik niteliklerini genel olarak tanıtan ve kazıların tarihini veren kısa bir giriş içeriyor. İkinci bölüm mekânların detaylı tanımlarının yapıldığı ve 188 mimari parçanın yer aldığı bir katalogdur. Üçüncü bölüm 2000 yılından beri yapılan kazı ve sondajların arkeolojik ve stratigrafik raporu ve değerlendirmesidir. Dördüncü bölüm kazıda ele geçen küçük buluntuların (seramik, cam, kandiller, metal, kemik, fildişi, bitkisel ve hayvansal buluntular ve yeni çıkan yazıtlar) kataloglarından oluşmaktadır. Beşinci bölüm mimari dekorasyon ve süsleme; altıncı bölüm ısıtma, su tesisatı ve aydınlatma gibi teknik konulara; yedinci bölüm mekânların bilinen veya var-

sayılan fonksiyonlarının tartışmasına ayrılmaktadır. Sekizinci bölüm binayı armağan eden Vedius ailesinin ve Ephesos'un diğer ileri gelenlerinin kentlerine bağışta bulunma geleneği (*evergetism*) üzerinedir. Dokuzuncu bölümde yapı kompleksinin zaman içinde gelişimi ve inşaat aşamalarının tarihlendirilmesi ele alınmaktadır. Onuncu ve son bölüm ise binada son zamanlarda yapılan onarım ve restorasyon çalışmalarına ilişkindir.

Vedius Hamam-*Gymnasium*'u kentin kuzeybatı kesiminde, Panayır Dağı'nın kuzey yamaçlarında, kısmen yapay ve yüksekliği 14 metreyi bulan anıtsal bir teras üzerinde yükselir. Kuzeyde, Artemision'un bulunduğu ova-dan gelen Kutsal Yol hamam-*gymnasium* terasına kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerini saran merdivenlerle bağlanır. Bina, güneyde *stadium*'dan sütunlu bir cadde ile ayrılır. Hellenistik duvarların hemen içinde ve Koressos Kapısı'nın çok yakınında olan konumu ile kente gelen yorgun ve toz toprak içinde kalmış yolculara ilk yıkanma ve dinlenme fırsatı veren bir kuruluştur. Aynı durum, yine aynı uzun ana caddenin doğu ucunda, Magnesia Kapısı yanında yer alan Doğu Hamam-*Gymnasium*'u için de geçerlidir.⁷

⁷ F. K. Yegül, "The Street Experience in Ancient Ephesus," Z. Çelik - D. Favro - R. Ingersoll (derl.), *Streets: Critical Perspectives on Public Space* (1994) 95-110.

Kuvvetli bir doğu-batı ekseni üzerinde simetrik olarak yerleşen mekânları ile Veditus Hamam-Gymnasium'u "imparatorluk tipi" hamam-gymnasium'ların en gelişmiş örneklerindedir (Plan 1; Res. 1). Ephesos'da her ne kadar daha önce bahsettiğimiz diğer üç önemli hamam-gymnasium bulunmaktaysa da, plan ve kompozisyon olarak ona en yakın örnek hemen hemen aynı zamanlarda (M.S. 2. yüzyılın ilk yarısı) yapımına başlanan Sardes'deki İmparatorluk Hamam-Gymnasium'udur (Plan 2). Ancak Sardes'deki kompleks Veditus Hamam-Gymnasium'undan en az iki kat büyük olduğu için bitirilmesi çok daha uzun sürer. Ephesos'da ana giriş, güneydeki sütunlu caddeden, *palaestra*'nın güney revakının ortasında konumlanmış görkemli bir *propylon* aracılığıyla sağlanır. Kapının iki yanında, olasılıkla Hermes ve Herakles'in betimlendiği 'herme'ler tarafından karşılanan ziyaretçi, *propylon*'un ana mekânının yan duvarlarını kaplayan podyumlar üzerinde yükselen zengin sütun dizileri arasından geçerek *palaestra*'ya girer (Res. 2). *Propylon* ana bina ile aynı tarihe verilmekte ise de, elimize geçen az sayıda mimari parça ve özellikle M.S. 3. yüzyıldan erken olamayacak bir *korinth* başlığı, dekorasyon düzeninin geç dönemde yapılmış bir restorasyona ait olduğunu kanıtlar. Altmış iki sütunun çevrelediği dikdörtgen *palaestra*'nın (göge açık orta kısım boyutları 50 x 40 m, yaklaşık 2000 metrekaredir ve bu ölçüler 100 sütunlu Sardes *palaestra*'sında 64,6 x 64,6 m, 4173 metre karedir) üzeri açık orta kısmının

mermer plakalarla döşeli olması, daha geç bir dönemde bu mekânda sportif işlemlere son verildiği; kentsel-idari ve gösterilere dönük amaçlara hizmet verdiğini gösterir. *Palaestra*'larda böyle değişimlerin Sardes'de ve diğer hamam-gymnasium'larda genellikle M.S. 4. yüzyıldan önce olmadığı göz önüne alınırsa, Veditus Hamam-Gymnasium'u için M.S. 3. yüzyıl başına tarihlenen bu onarım evresini fazla erken bulduğumu belirtmek isterim. Böylesine bir değişim aynı zamanda Veditus Hamam-Gymnasium'unda yıkanma geleneği ile entegre olan sportif/oyun etkinliklerinin de sona ermesi demektir. Oysaki Veditus Hamam-Gymnasium'unda normal ve klasik anlamda yıkanma-spor işlemlerinin M.S. 3. yüzyılda henüz sona ermemiş olduğu kuşkusuzdur.

Veditus Hamam-Gymnasium'unun *palaestra*'sı batıdan, cephesi bir dizi oval sütunla ayrılmış, dikdörtgen bir salona açılır. Üç duvarı kesintisiz bir podyum üzerinden yükselen, iki katlı, zengin mimari bezemeli ve mermer sütunlu *aedikula*'larla çevrili bu mekânın batı aks üzerinde bir apsis ve bunun hemen önünde, aynı aks üzerinde sunak vardır. J. Keil ve M. Theuer, Artemis ve Antoninus Pius'a adanan bu özel salonun İmparatorluk Kültü ile ilişkisi olacağını sanarak, burayı *Kaisersaal* olarak adlandırırlar. Steskal ve La Torre ise, aynı yaklaşımdan çekinerek bu mekâna sadece *Marmorsaal* (Mermer Salon) derler. Veditus

“*Marmorsaal*”ı bu tip zengin, sütunlu ve *aedikula*’lı mimarının tek örneği değildir. Her ne kadar bu tip “gösteriş mimarisi – cephe mimarisi” sahne dekoru (*scaenae frons*), kent kapıları, anıt-çeşmeler gibi yapılarda Roma İmparatorluk Dönemi kentlerinde, özellikle de Anadolu’da çok yaygın olsa da, *Marmorsaal*’ın en yakın benzerlerine planlama bakımından yine aynı konumda yer alan mekânlarda, aynı dekoratif cephe mimarisini sergileyen mermer salonları ile Anadolu hamam-*gymnasium*’larında rastlanmaktadır.⁸

Söz konusu salonun ikinci kat dekoratif malzemesinden elimize hemen hemen hiçbir şey geçmemiştir. Fakat baştanın her iki katının da bilgisayar yardımı ile yapılan rekonstrüksiyon çizimleri bu eksikliği gidermektedir. Birinci katın iyi korunmuş *korinth* başlıklarının, *akanthus* yapraklarının altında yer alan “organ” (*Schnurstab*) *astragal*’i Ephesos’a özgü bir dekoratif unsur olarak verilmektedir. Ephesos’da çok yaygın olduğunu kabul etmekten çekinmediğim bu detayın “kente özgü” olması görüşünü az da olsa frenlemek uygun olabilir. “Organ motifi” (*Schnurstab*) Roma İmparatorluk Dönemi mimari bezeme repertuarında çok değişik yerlerde kullanılmakta ve bu tip başlıklar az da olsa diğer Anadolu kentlerinde de (Miletos ve Sardes gibi) karşımıza çık-

maktadır.⁹ Ayrıca kitabın yazarları ve mimari dekorasyonu inceleyen G. A. Plattner, mimari süslemenin stiline ve yapısına bakarak salonu İ.S 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlemektedirler. Doğrusunu söylemek gerekirse, Ephesos bezemeleri tam olarak M.S. 211-212’ye tarihlenen Sardes Mermer Avlu bezemelerinden stil olarak hiç de üstün değildir ve bilakis daha basitleştirilmiş ve kaba olarak yontulmuştur. Bu nedenle, daha geç tarihe verilmeleri gerektiği düşüncesindeyim. Yine de Anadolu’nun Roma Devri mimari bezemesini, özellikle Antoninus’lar Dönemi’nden sonraki tarihlemeleri için elimizde güvenilir bir ‘stil sistemi’ mevcut değildir. Bezeme tipe, stil ve kaliteye; bölgeye, malzemeye, binanın önemine, sahibinin bütçesine, ustasının yaratıcılık hünerine ve isteğine göre çok değişebilmektedir. Ayrıca eğer kentte veya bölgede önemli ve etkileyici eserler varsa bunlar taşçı ustasına veya heykeltıraşa ilham kaynağı olabilmektedir. Örneğin Sardes’deki Artemis Tapınağı’nın Hellenistik Dönem’de yapılan olağanüstü güzel bezemeleri sonraki birçok kuşak Roma taşçı ustasını, bir kaynak veya ‘model’ olarak, etkilemeye devam eder.¹⁰

⁸ Roma kentlerinin formal dokusunda olduğu kadar yaşayanlar tarafından subjektif olarak algılanmasında da önemli rol oynayan bu görkemli cephe mimarisine George M. A. Hanfmann “sözde Asya tipi cephe” (“so-called Asiatic façade”) olarak değinmiştir: G. M. Hanfmann, *From Croesus to Constantine* (1975) 49. Konu daha hassas ve kapsamlı çalışmalara açıktır.

⁹ G. A. Plattner, “Ephesische Kapelle des 1. und 2. Jhs.,” Doktora tezi, Vienna, 2003.

¹⁰ Yegül 1986, 134-9, 55-61. Ayrıca bkz. V. M. Strocka, “Wechselwirkungen der stadtrömischen und kleinasiatischen Architektur unter Trajan und Hadrian”, *IstMitt* 38, 1988, 291-307; L. Van deput, *Architectural Decoration in Roman Asia Minor* (1997) SEMA 1; R. Köster, *Die Bauornamentik von Milet, Milet 7.1* (2004).

Vedius Hamam-*Gymnasium*'unun mimari dekorasyonunun stil tartışmalarını izlememize köstek vuran diğer bir problem de yayında verilen detaylı stil karşılaştırmalarını açıklayacak yeterli miktarda fotoğrafın olmamasıdır (özellikle, Platner, V.3). Bin iki yüz kadar resim ve fotoğrafla bezenen böyle bir yayında (ki sadece seramik profillerine 50 tablo ayrılmıştır!) karşılaştırmalı mimari beze örneklerinin sadece sekiz fotoğrafla temsil edilmesi önemli bir eksikliklerdir.

Marmorsaal'in arkasındaki hamam mekânlarından en görkemlisi, üç bölümlü, H-biçiminde, *basilica thermarum* olarak tanımlanan salondur (IIIa, b, c). Sadece yazıtlarda rastlanan bu terminoloji genel olarak çok-işlevli, bazilikayı andıran büyük salonlar için kullanılmaktadır. On altı metreye yükselen tonozları; tonozlar altına açılmış, geniş, termal pencereleri; *pilaster*'le bezenen mermer kaplı duvarları ile çok bölümlü bu salonda mekân ve ışık duygusu gerçekten çok etkili olmalıdır. Salonun kalın duvarlarını çepeçevre kaplayan derin, dikdörtgen nişlerin içlerindeki taş bankolara bakılarak bazı eski yayınlarda (kendi yayınım da dahil) bu mekânın bir *apodyterium* (soyunma odası) olarak kullanıldığı öne sürülmektedir.¹¹ Son dönem kazıları, *apodyterium* duvarları üzerindeki nişlerin içlerinde orijinal durumlarında havuz ve çeşmelerin bulunduğunu, ancak bunların sonradan doldurularak kapatılmış olduklarını göstermektedir. Steskal ve La Torre, bu

durumu göz önüne alarak bu ışık ve hava dolu mekânın; yazın serin, kışın ılık, bir tür "su salonu" (veya "çeşmeli salon") olabileceğini önermektedirler. Bu güzel ve yaratıcı fikre katılmaktayım. Yazarlar, *apodyterium* olarak daha içerde, duvarlarında taş bankolar ve yıkananların giysilerini koyabilecekleri 'kutuların' bulunduğu kanıtlanan V ve VIII no'lu çift salonu göstermektedirler. Bu görüş ilk bakışta mantıklı görünse de binanın merkezinde, *palaestra* ve ana girişten aşağı yukarı 70 metre uzakta bir soyunma odası fikrinin beni rahatsız etmediği yalandır. Roma yıkanma geleneğine göre, ziyaretçiler hamama girdikten sonra (hamam-*gymnasium*'larda bu giriş çoğunlukla *palaestra* aracılığıyla gerçekleşir) yıkanmaya başlamadan, yani hamamın sıcak bölümlerine gitmeden önce sportif egzersizlerini yapmak için *apodyterium*'a uğrayıp sokak giysilerini değiştirmek zorundadırlar. Gerçekte de benim bildiğim hamam ve hamam-*gymnasium*'ların hemen hemen hepsinde *apodyterium* giriş ve *palaestra*'ya yakın ve uygun konumdadır.

Yazarların *palaestra-apodyterium* arasındaki uzak ilişkiden pek fazla rahatsız olmamalarının nedeninin; Vedius yapı kompleksine her şeyden önce bir "hamam" değil de "gymnasium" olarak bakmalarından kaynaklandığını sanıyorum. Bu bakışa göre, yapı kompleksinin *palaestra*'sı *gymnasium*'la özdeşleşmektedir. Böylece, *palaestra* tabanının iddia edildiği

¹¹ Yegül 1986, 149, n. 20.

gibi M.S. 3. yüzyılda taşla kaplanması ve hamamın yıkanma öncesi yapılan sporif işlemler de dahil olmak üzere klasik ve geleneksel işlevlerinin sona erdirilmesi, bir anormallik ya da bir problem olarak algılanmamaktadır. Yazarların inancına göre, *gymnasium*'lara odaklanan Yunan eğitim sisteminin zaman içinde sportif ve atletik niteliğini kaybedip entelektüel konulara kayması ve bunun sonucu olarak *palaestra*'ların sportif fonksiyonlarını kaybetmesi Ephesos'daki durumu açıklamaktadır. Söz konusu yaklaşım aslında doğrudur ancak bu önemli değişim, çoğunlukla Roma İmparatorluk Dönemi içinde gerçekleşen bir olgu değildir. Aslında, Klasik Dönem içinde yavaş yavaş başlayan değişim Hellenistik Dönem sonunda tamamlanır. Bu durumda M.S. 2. yüzyılın Roma İmparatorluk Hamam-*Gymnasium*'larına zamanının dışında (anakronistik olarak) uygulanması doğru değildir. Elbette ki geleneksel *gymnasium* eğitiminin Batı Anadolu'nun karışık Yunan ve yerli halkı tarafından yorumu ile Roma yönetimi altında yaratılan hamam-*gymnasium*'un ne derece "hamam" ve ne derece "*gymnasium*" olarak kabul edildiği önemli bir araştırma konusudur.¹² Eli-

mizdeki kısıtlı verilerle, mimari ve sosyal ipuçlarını değerlendirdiğimiz zaman Roma yönetimindeki hamam-*gymnasium* birleşiminin bir parçası olan '*palaestra*'nın Roma yönetimindeki Yunan kentlerinde özerk olarak (yani '*gymnasium*' olarak) çalışabildiğini görmekteyiz. Fakat Anadolu'nun hamam-*gymnasium*'larında *palaestra*'nın ilk ve öncelikli fonksiyonunun hamama -yani antrenman yapmaya gelen genç erkeklere veya eğitim için gelen öğrencilere değil, hamamda yıkanmaya gelen normal, yaşlı ve genç kentlilere- ait olduğu şüphesizdir.

Binayı kuzeyde taşıyan devasa beton terasta yapılan son araştırma ve sondajlar sonucunda kuzey cephenin boydan boya bir *cryptoporticus*, daha doğrusu, sundurma çatılı ve küçük pencereci bir galeri olduğu anlaşılmaktadır. Bu terası oluşturan bir sıra beton tonozlu yeraltı odası bu galeriye açılmaktadır (Plan 1; Res. 2). Çok harap ve son kullanım evrelerinde de içleri moloz doldurulan kuzeybatı odaları ve bir koridor (K-J-I-H-M-N-L) daha çok hamamın ağır ve kirli hizmetleri, drenaj işleri için tasarlanmıştır. Daha iyi durumda olan ve iç duvarları düzgün, sıvalı ve boyalı; galeri çatısının üzerinden açılan pencereleri ile bol ışık alan, kuzeydoğu odalarının hizmetkârların ve teknisyenlerin toplanma, çalışma ve dinlenme gibi gereksinmelerine ayrıldığını sanmaktayım. Biz arkeologlar ve mimarlık tarihçileri, çoğu zaman Roma Hamamları'nın zengin, görkemli

¹² Yegül 1992, 307-13. Steskal'in Ephesos'un birçok Hamam-*Gymnasium*'larının *palaestra*'larının geç devirlerde binaya ilave edilmiş elemanlar olduğunu ve Vedius Hamam-*Gymnasium*'da ise bina ile aynı tarihe ait olduğu şüphe götürmeyen *palaestra*'nın her zaman idari ve entelektüel maksatlarla kullanıldığı fikrine katılmıyorum. Fakat Anadolu'da hamam ve *gymnasium* ilişkilerinin üzerinde daha çalışmaların yapılmasının gerekli olduğunu kabul ediyorum. M. Steskal, "Bemerkungen zur Funktion der Palästren in den ephesischen Bad-Gymnasium-Komplexen," *ÖJb* 72, 2003, 227-39.

“üst katlarına” bakarak bu üst katın yaşaması için “alt katta” çalışan bir emekçiler ordusu olduğunu unuturuz. Roma’daki Caracalla Hamamları’nın yeraltı odalarından birinin hizmetkârlar için bir nevi idare merkezi olduğu; odada bulunan ve üzerinde kömür kalemle çalışanların adlarının ve çalışma saatlerinin gösterildiği bir mermer plaka yardımıyla anlaşılmıştır.¹³

Bu kapsamlı yayının dolayısıyla ele almamız gereken en önemli ve tartışmalı konu Keil’in *Kaisersaal* olarak gördüğü fakat yazarların “Mermer Salon” (*Marmorsaal*) olarak yeniden adlandırdıkları mekânın niteliği ve fonksiyonudur. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu salonun Ephesos Artemis’ine ve İmparator Antoninus Pius’a adanması ve merkezi apsisi’nde *in situ* bulunan heykel kaidesi ve önündeki sunak nedeniyle bu olağanüstü gösterişli, mermer sütunlu mekânın (ve Anadolu Hamam-*Gymnasium*’larında ona benzer onlarca eşinin) İmparatorluk Kültü ile ilişkisi olduğunu öngörmeye yeterli olmuştur. Her ne kadar bulunamamış olsa da, İmparatorun heykelinin apsisi (heykeli bulunan) bağış sahibi P. Vedius Antoninus ile paylaşacağı akla yakın gelmiştir. Salonu bezeyen zengin heykeller grubunun; kentin mitolojik geçmişini ve hayırlı geleceğini konu alan ikonografi programı da imparatorluk amaç ve temalarına uygun görülmüştür. Diğer yakın bir örneği ele alırsak, Sardes’deki İmparatorluk Hamam-

Gymnasium’undaki Mermer Avlu, birinci kat arşitravındaki yazıta göre önce Artemis’e sonra İmparator Septimius Severus, eşi Iulia Domna, çocukları Caracalla ve Geta (Geta’nın ismi kazınmıştır) ile Roma Senatosu ve Roma Halkı’na adamıştır. Bu adağı yapan ve masrafları karşılayan Sardes’li iki hayırsever ve soylu kadının da adları verilmektedir. Merkezi bir aks üzerinde sergilenen ve Dionysos temasını işleyen zengin heykel programı (hatırlarsak Caracalla’nın tanrısal kimliklerinden birisi neo-Dionysos’dur), bu özel salonun da; İmparatorluk Kültü’ne tapınıldığı bir yer olmasa da, imparatorluk ailesinin onurlandırıldığı bir nevi “şeref salonu” olarak kullanılabileceğini ortaya koymaktadır.¹⁴ Böyle bir varsayımı tam ve kesin olarak kanıtlayan bir belgenin, özellikle de epigrafik bir kanıtın bulunmadığını kabul etmekteyim. Fakat politik amaçlı bu kültün hamam gibi popüler ve halka açık bir yerde uygun ortam bulacağını; böyle bir ilişkiye işaret eden birçok ipucunun olduğunu düşünmekteyim. Bu etkenler bir grup olarak, tümüyle ele alındığında düşündürücü ve etkili olabileceğini hatırlamalıyız. Bu salonların hiçbir zaman dini anlamda İmparatorluk Kültü’nün gerçek ve özel tapınakları ile eş tutulamayacağı açıktır. Roma’nın politik dünyasında “imparatoru sevmeye ve baştaki idare-

¹³ R. Lanciani, *Ancient Rome in the Light of Recent Discoveries* (1897) 93-4.

¹⁴ F. K. Yegül, “A Study in Architectural Iconography: *Kaisersaal* and the Imperial Cult,” *ArtB* 64, 1982, 7-31; Yegül 1992, 422-3.

reyi destekleme” anlamına gelen kültün ve imparator ailesinin varlığı, din-dışı kisvesi ile zaten birçok kentsel kurum ve kentsel gündelik yaşamın içine girmiş durumdadır. Bu konuları çalışan bilim adamları arasında bu esnek görüşe sıcak bakanlar olduğu kadar minimalist bir anlayışla kabul etmeyenler de vardır.¹⁵ Kabul etmeyenlerin öne sürdükleri bir başka tez de mermer salonların imparatorluğun ve Vedius gibi böyle salonları kentlerine bağışlayan soyluların zenginliğini ve gücünü gösterme amacı taşıdıklarıdır. Bu sadece Anadolu’nun hamam-gymnasium komplekslerinin parçası olan ‘mermer salonlar’ için değil; zengin mermer sütunlarla bezenmiş, gösterişli, bütün resmi ve yarı-resmi salonlar için de geçerlidir. Ayrıca bu zengin mekânları kente armağan edenlerin adak yazıtlarında adlarını ve ailelerinin kimliklerini tanrılar ve imparatorlarla beraber vermeleri, bu yaklaşımdan kendilerine yansıyacak bir şeref payı umduklarını göstermektedir. Bütün bunlar bilinmeyen şeyler değildir. Bu gerçek veya sembolik gayeler salonların İmparatorluk Kültü ile olabilecek ilişkisini en-

gellemez, bilakis İmparator ve halkı arasındaki böyle politik-sembolik yaklaşımları pekiştirir.

Steskal ve La Torre’nin birkaç yıl öncesine kadar gerek yayınlarında gerek benimle olan konuşmalarında salonların *Kaisersaal* olarak adlandırılmalarını ve İmparatorluk Kültü ile olası ilişkilerini desteklediklerini bildiğim için bu yayında tümünden ‘minimalist’ kampına katılmalarına şaşırımdım.¹⁶ Bu değişimin nedenini anlamak zor; belki, ciddi bir “son yayın” ın gerektirdiği temkinli tutum; belki de Vedius Hamam-Gymnasium’u ile ilgili her arkeolojik çalışmanın, özellikle *Kaisersaal* teorisinin ataları olan Josef Keil ve Franz Miltner’in derin gölgelerinden, bir derece uzaklaşma arzusudur; toplum psikolojisinde bilinen “babayı vur” / “kill the father” sendromunu anımsayalım. Ephesos’un *Marmorsaal*’ına uygun görülen çok-amaçlı fonksiyonlar arasında; heykel-sanat galerisi, toplantı-konferans salonu, sosyal kulüp salonu, sempozyum ve ziyafet salonu olduğu gibi elbet “*Selbstdarstellung der Stifter*,” hayır sahibinin kendini sergileme-afişleme ar-

¹⁵ S. Price, *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (1984) 143-45; J. Rumscheid, *Kranz und Krone. Zur Insignien, Siegespreisen und Ehrenzeichen des römischen Kaiserzeit*, *IstForch* 43, (2000) 44f.; En son olarak, Steskal ve La Torre’nin bile “mit Vehemenz” olarak nitelendirdikleri (296, n. 1569) makale: B. Burrell, “False Fronts: Separating an Aedicular Façade from the Imperial Cult in Roman Asia Minor,” *AJA* 110, 2006, 437-69. Bu konuyla ilgili karşı görüşler için: F. K. Yegül, “Adolf Loos and Decorating Classical Architecture,” *Love for Lydia: A Sardis Anniversary Volume Presented to Crawford H. Greenewalt, jr*, ed. N. Cahill (Archaeological Exploration of Sardis, Report 4), 2008, 201.

¹⁶ M. Steskal’ın bazı yayınlarında Roma Hamam-Gymnasium tipinin, özellikle *Kaisersaal*’ın İmparatorluk Kültü ile bağlantısını vurguluyor ve *Kaisersaal*’i bağışlayan kent ileri gelenlerinin Roma’daki İmparatora olan saygı ve sadakatinin bir simgesi olduğunu şöyle açık şekilde ifade ediyor: “ähnliche *Kaisersäle* ... diene kultischen Verehrung des kaiserhauses und was Ausdruck der besonderen Loyalität des Stifters gegenüber dem Kaiser Rom.” Steskal 2001, 177-88, özellikle 184; Steskal 2003, 227-39, özellikle 234.

zusu da var. Gariptir, salonun çoğul gayelerini çarşamba pazarına çeviren bu olasılıklar listesi içinde İmparator ailesine ve İmparatorluk Kültü'ne en kısa bir değinme bile yok – fikir gerçekten rahatsız edici olmalı! Arkeolojide “kaderin” (yani, gelecek haftaki kazıların) bizleri ne yöne atacağını kestirmek zor. Steskal ve La Torre'nin görkemli yayınlarının mürekkebi daha kurumadan, sahadan bu durumlarda umut edebileceğimiz en ‘kesin’ kanıtlar gelmeye başladı. Sagalassos'daki Roma hamamı'nda 2007 sezonu sonunda bulunan kolosal Hadrianus başını 2008 yılında Marcus Aurelius ve Yaşlı Faustina'nın kolosal portreleri izledi. Kazı Başkanı Marc Waelkens bu ‘ikon’ların (*icon*=tapınılan heykel) ve daha bulunabileceğini umduklarını, diğerlerinin hamamın etrafı podyumlarla çevrili merkezi bir kült salonunda sergilendiğini bildiriyor. Salonda bulunan altı metre uzunluğundaki bir yazıt bu mekânı ve hamamı İmparator Marcus Aurelius ve ailesine adıyor.¹⁷

Sagalassos'dan gelen bu kritik bilgi; Roma Hamam-*Gymnasium*'larının entegre unsurları olan bu tip mermer salonların (adlarına *Kaisersäle* demek veya de-

memek önemli değildir) – mesaj ve sembol yoluyla zengin kent hayırseverlerini yüceltseler de – esas olarak İmparatorların ve ailelerinin onurlandıkları mekânlar oldukları konusundaki inancımızı ve varsayımımızı kuvvetlendiriyor. İmparatorların kendilerini gösterdikleri birçok diğer popüler halk kurumlarında olduğu gibi, Roma Hamamları'nı ve onların bu gösterişli özel salonlarını; dini ve laik dünyanın arasındaki yumuşak sınırların geçilebileceği her iki dünyaya da ait olabilecek (liminal) mekânlar olarak görüyoruz.¹⁸

Yayında birkaç basım hatası var: sayfa 43-46 çift basılmıştır; sayfa 45, resim 5'deki XVII no'lu salon XVI olmalıdır. La Torre'nin 1/250, 1/350 ve 1/400 ölçekli çizimlerine bakmak bir zevktir; fakat eğer kitabın ölçülerine uymak için acımasızca küçültülmeselerdi, daha büyük bir zevk olurdu. Bilgi ile yüklü ve metinde detaylı olarak açıklanan tipik bir mimari kesit içinde 1 metre ancak 2-3 mm olarak gösterildiğinden büyüteç bile kar etmemektedir. Belki daha akla yakın bir format istediğini fakat ekonomik hesaplara yenik düştüğünü sandığım mimara sempati duyuyorum.

Das Vediusgymnasium in Ephesos çok bilgilendirici, kapsamlı, uzun ve özverili ortak çalışmayı sergileyen önemli bir yayındır. Bu bilimsel çalışmayı omuzlayan ve 80 yıllık bir araştırma ve yayın halkasını tamamlamayı

¹⁷ M. Waelkens, “The Antonine Dynastic Gallery at Sagalassos,” *Archaeology On Line News*, August 27, 2008: http://www.archaeology.org/news/articles/maurelius_08208.htm [24 Temmuz 2009 tarihinde bakıldı]: “Such rooms representing the imperial house were characteristic for the large bath complexes of Anatolia... The first couple worshipped in that room [central room in Sagalassos baths] must have been the young Hadrian and Vibia Sabina.” Ayrıca bkz. T. Opper, *Hadrian. Empire and Conflict* (2008) 23-5.

¹⁸ Yegül 2009, 164-7.

başaran Steskal ve La Torre ile uzman arkadaşlarına ve bu amaç için Avusturya Arkeoloji Enstitüsü'nün imkânlarını açan Dr. Krinzinger'i tebrik etmek gerekir. Bu çalışmanın belki en önemli özelliği ve kalıcı niteliği, Roma mimarisinin çok değerli bir eserini ve kurumunu (ve onun onlarca eşini) ilgi ve dikkat alanımıza getirmesidir. Anadolu'nun çok kültürlü toplumunun istek ve amaçlarının yarattığı bu büyük ve karmaşık binanın bilgisayar yardımı ile yapılmış aksonometrik restorasyonlarına bakınca, sanki Roma mimarisinin bütünlüğünü tanıyor, çeşitli mekânları, kitleleri, boşlukları ve yüzeyleri ustaca toparlayan seçkin yapısında ve kompozisyonunda onu yaratan çoğulcu toplumun yüzünü görebiliyoruz (Res. 1).

Prof. Dr. Fikret K. Yegül
University of California
Santa Barbara
e-mail: yegul@arthistory.ucsb.edu

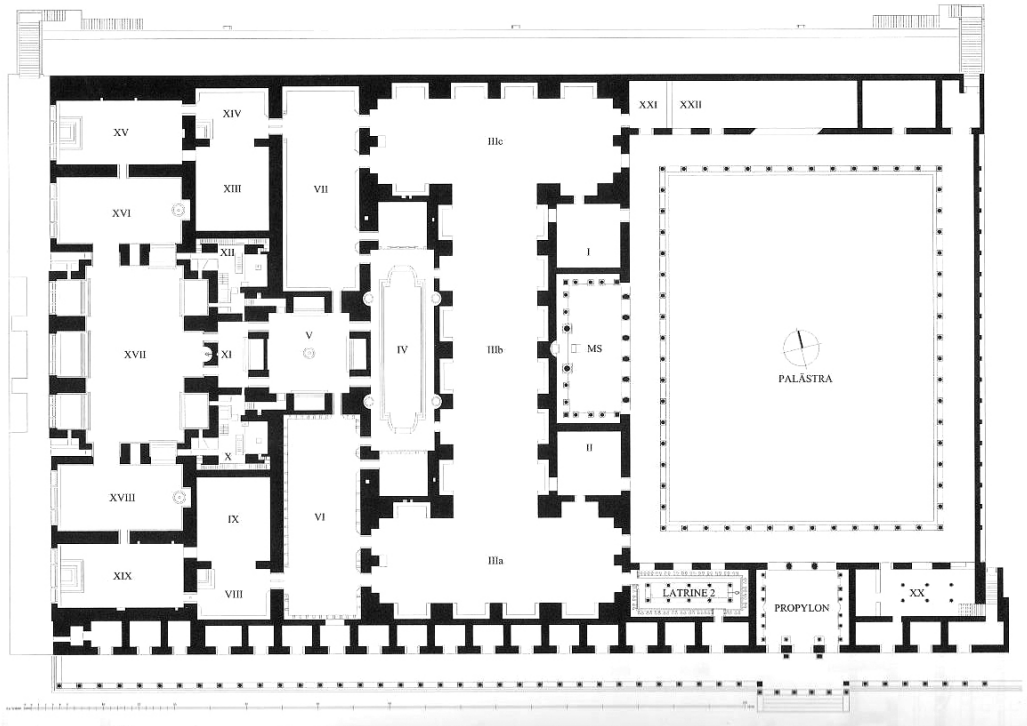
Plan ve Resim Listesi

Plan 1. Vedius Hamam-*Gymnasium*'u, Ephesos. Plan (M. Steskal – M. La Torre, 2009, Abb. 4).

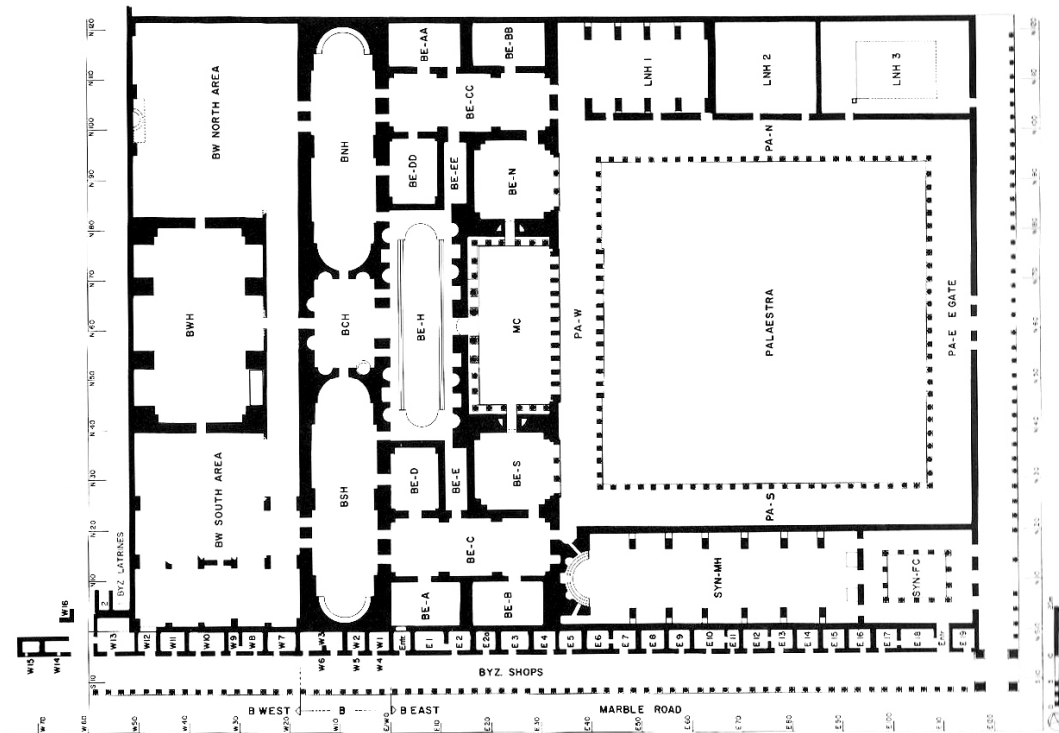
Plan 2. İmparatorluk Hamam-*Gymnasium*'u, Sardes. Plan (F. Yegül, 1986, fig. 7).

Resim 1. Vedius Hamam-*Gymnasium*'u, Ephesos. Analitik Restorasyon perspektifi (M. Steskal – M. La Torre, 2009, Taf. 415).

Resim 2. Vedius Hamam-*Gymnasium*'u, Ephesos. *Propylon* ve *Palaestra*'dan kuzey-güney restorasyon kesiti, batıya bakış (M. Steskal – M. La Torre, 2009, Taf. 387).

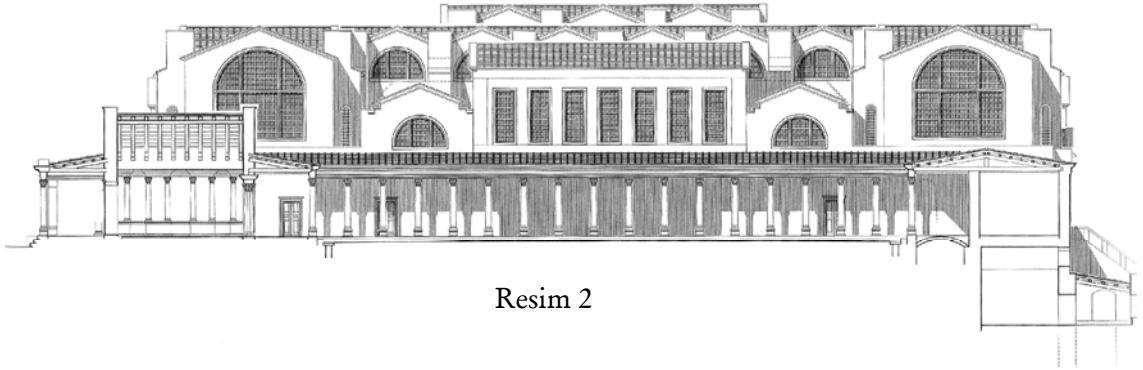
Plan 1

Plan 2

Resim 1

Resim 2